

Арфаграфія галосных у творах Максіма Танка

Творчасць Максіма Танка прыпадае на перыяд, калі ў многіх выпадках адзіным крытэрыем правільнасці напісання выступаў досвед аўтараў і рэдактараў, іх інтуіцыя вызначыць дарэчнасць таго ці іншага графіка-арфаграфічнага афармлення слова [1]. Адна з галоўных прычын таму недасканаласць арфаграфічных законаў 1933 і 1957 гг., прызнаная лінгвістамі другой паловы XX – пачатку XXI стст. Напрыклад, адносна першай пастановы даследчыкі адзначалі, што ў ёй «некаторыя правілы не адпавядалі сучаснаму стану беларускай літаратурнай мовы, часам даваліся не выкліканыя неабходнасцю выключэнні. Акрамя таго, выдадзены ў 1934 годзе звод правіл беларускага правапісу быў далёка не поўным, шмат якія пытанні арфаграфіі аказаліся не закранутымі ім, хоць яны і патрабавалі свайго ўнармавання» [3, с. 3]. Адносна другога заканадаўчага акта (1957) вучоныя канстатавалі, што ён, нягледзячы на прагрэсіўны характар, не паспрыяў поўнай ліквідацыі арфаграфічнага разнабою, бо ў законі ўшэраг недасканалых правілаў, не акрэсліў дакладных крытэрыяў падзелу лексікі на славянскую і неславянскую, не садзейнічаў вывучэнню характару вымаўлення галосных і зычных у рознай па паходжанні лексіцы і вызначэнню спецыфікі вымаўлення галосных у першай частцы складаных слоў [2].

Задача, якую ставілі мы, – прасачыць, наколькі арфаграфічная сітуацыя ў краіне перыяду 30-х – 80-х гг. XX ст. паўплывала на выбар літар для перадачы на пісьме гукання і якання ў мастацкіх тэкстах М. Танка. Матэрыялам для даследавання паслужылі паэтычныя радкі пісьменніка, змешчаныя ў 6 тамах са Збору твораў, выдадзенага ў 2006–2008 гг., дзе, у адпаведнасці з тэксталагічнымі патрабаваннямі, вытрымана навуковае правіла друкаваць помнікі пісьменства як найбліжэй да першаўзору (Пасля цытаванага ўрыўка ў дужках указваецца нумар тома і старонка).

1. Перадача на пісьме націскага і ненаціскага [o]. Націскны гук [o] перадаецца на пісьме літарай **o**, што адпавядае існаваным правілам:

– у славянскай і неславянскай лексіцы: *Сярод поля груша – / Стройна цыганка – Разаслала жоўтага іржышча / Хустку* [1, с. 60]; *Да палаца Камандора / На сустрэчу з доннай Аннай* [5, с. 297];

– у абрэвіятурах і апошняй частцы складанаскарочаных слоў: *тысячы дотаў нямецкіх* [2, с. 126]; *ваенкомаўскае наведанне* [4, с. 207]; *Міма затопленых зораў, / З архіпелагам крутым, / Міма варожых лінкораў, / Што спяць на рэйдзе марскім* [2, с. 180].

У асобных выпадках назіраюцца адступленні ад арфаграфічных прадпісанняў, абумоўленыя:

– дыялектным вымаўленнем: *галошанне савы* [2, с. 62]; *Глядзіце, колькі тут шрамоў на ім / Ад рук, ад кірак, дынаміту ...* [1, с. 53]; *Дракон агню глытае ўсё – / Ягоднікі, багунне, сфагнум ...* [6, с. 167]; *Пра жніва думаюць калоссі ...* [1, с. 37]; *Шырака глядзіць заранка ...* [1, с. 60];

– у вершах 40-х гг. ХХ ст. уплывам правіла 20-х гг., якое прадугледжвала ўжыванне формаў назоўнікаў у месным склоне з канчаткамі **-ох (-ёх)**, якія былі прызнаны збыткоўнымі Пастановай СНК 1933 г.: *у магілах, курганох, грудзёх* [1, с. 83]; *у вачох* [1, с. 116]; *у верасох, грудзёх* [1, с. 118].

Ненаціскны гук [о], перадаецца:

– паводле правіла акання, літарай **а**: *У іржавіні на калені / Стаялі, моклі лазнякі* [2, с. 62]; *І ўдаль плывуць яго накіюрнаду гукі* [3, с. 138];

– літарай **у** ў словах з коранем *банкрот* – **банкроцтва, абанкрочаны, збанкрутаваны**: *Я не абвясціў аб банкроцтве самім* [5, с. 92]; *Абанкрочанай славай* [6, с. 262]; ... *Аб гэтым і тагачаснае здагадацца не цяжка / Па велізарнейшых сметніках / Збанкрутаваных ідэй* [6, с. 292].

– варыянтна на канцы іншамовных слоў пасля галосных – **Рамэа і Рамэо**: *А колькі было маскарадных хасцюмаў – / Рамэа, / Дон Кіхота* [4, с. 94]; *І сам – робат, / Якога завуць Рамэо* [6, с. 12];

2. Перадача на пісьме націскага і ненаціскага [э]. Націскны гук [э] абазначаецца на пісьме:

– у адпаведнасці з нормамі, літарай **э**: *каля сэрца* [1, с. 215]; *Цыстэрны, мачэты* [2, с. 92]; *Я ўпэўніўся* [3, с. 198]; *вэрхал узняўся* [5, с. 10];

– у стражніне неславянскіх лексем пасля **в, м, н, п** і пасля галосных літарамі **е і ё**: *загледзеўшыся праз ларнет* [1, с. 225]; *Герой дзіснаеўскі* [3, с. 269]; *ад Гамера* [5, с. 147]; *новыя Капернікі, Бетховены* [3, с. 226]; ... *аплакалі смерць / Калісьці там Лопэ дэ Вэга* [2, с. 364]; *Лаўрэат шапэнаўскага конкурсу* [4, с. 120]; *Ў гасцінны дом Нэруды* [5, с. 64]; *Распрацавалі праектаў* [6, с. 239]; *Прывык да дыэты, да цёмных галёш* [3, с. 128]; ... *зрабіць дыэтычны пасілак* [4, с. 46];

Не пад націскам э захоўваецца:

– у славянскіх уласных найменнях на працягу ўсёй творчай дзейнасці паэта, што адпавядала арфаграфічнай норме 30-х – 60-х гг. ХХ ст.: *Агні Трасцянца і Майданэк* [2, с. 72]; «*Ля помніка Чэрняхоўскаму ў Вільнюсе*» [2, с. 269]; *Я прынёс табе / Лёгкую, як усмешка, / Арэнбургскую хустку* [6, с. 131];

– у неславянскай лексіцы: *Дзевяцьсот дваццаць шэсць было ўсіх дэпутатаў* [2, с. 395]; *Ты можааш быць / І мікельанджэлаўскім / Ударам кулака...* [6, с. 285]; *На ўсім хаду, нат сам не знаю, / Як вістэнгауз я рвануў* [4, с. 215]; але: *І вось прада мною / У ззянні зары – / Легенда Альгамбры, / Гранады муры* [5, с. 239]; *Ад Лісан ад-дзіна / Ібна аль Хаціба, / Што цябе, Гранада, / Параўнаў з дзяўчынай* [5, с. 240];

– насуперак тагачасным і сённяшнім арфаграфічным прадпісанням у словах з прыстаўкай **вы-**: *У квадратных дужках падаюцца выкрэсленыя словы і выразы* [6, с. 345]; *Таму і пашана падсцілцы з абораў, / Кампосту, што выгрэўся, перабрадзіў...* [3, с. 107];

– у сярэдзіне (пасля **м**) і на канцы неславянскіх найменняў: *Ад іх калісьці на той свет / Збег вершаруб Уітмэн* [3, с. 278]; *Тройчы абмяняемся / Кубкамі сакэ* [5, с. 126]; *Давай у «Штраль» / На аутарэфэ, / Дзе ўсе ерэтыкі / Збіраюцца звычайна* [6, с. 269]; але: *А над намі ўсю ноч завывалі-раўлі «месершміты»* [2, с. 147].

Варыянтнасць перадачы на пісьме ненаціснага э сустракаецца ў 40-я – 60-я гг. ХХ ст. у словах **Крэмя і Крамля**: ... *даляцелі яны да Крэмя* [2, с. 63]; ... *ад твайго Крэмя* [2, с. 175]; *У вялікай сям'і, пад сузор'ем Крамля / Ты цвіцеш, Украіна* [2, с. 360]; *Прысягалі рубінавым зорам Крэмя* [2, с. 396]; *Мы ў Крэмі, у Саюзным Вярхоўным Савеце* [2, с. 397]; **Крамлёўскі і крэмлёўскі**: *і Млечны Шлях крамлёўскіх зор* [2, с. 126]; *З высокай векавой Крамлёўскаю сцяною* [2, с. 184]; *І над праменьнямі крамлёўскіх зораў / Наш край расцвіў* [2, с. 343]; *агонь крэмлёўскіх зор* [2, с. 185]; *дванаццаць удараў курантаў крамлёўскіх* [2, с. 265]; *ля Крамлёўскай сцяны* [2, с. 397]; *Зубцамі Крамлёўскай сцяны* [3, с. 300]; *ля сцен крамлёўскіх* [5, с. 64]; **большэвік і большавік**: *Таварыша Жданава, большэвіка* [2, с. 253]; *партыя большэвікоў* [2, с. 261]; **зарыва і зарава**: *І толькі зарыва над домнай гарыць* [1, с. 101]; *Ахінала ноч заравам край наш пакутны* [2, с. 393]. *А за імі зарыва падпаленых маёнткаў...* [4, с. 182]; **камп'ютары**: *На фэсце цыганка / На мінікамп'ютары / Мне вываражыла / Сустрэчу з табой* [6, с. 91].

3. Перадача на пісьме «якання». Літара **е** ў першым складзе перада націскам захоўваецца:

– у ранніх творах пісьменніка, дзе меліся словы славянскага паходжання, утвораныя ад рускіх прозвішчаў, і абрэвіятуры, што адпавядала норме 40-х – 60-х гг. ХХ ст: ... *другі пячэ паэмы / з есенінскага цеста* [1, с. 190]; «Сельмаг» [2, с. 208].

– у словах неславянскага паходжання: *Сейсмографы зямны пульс адзначаюць* [3, с. 243]; *Зналі смагу пампасаў, Уругвай, Аргентыну* [2, с. 391];

Што ў легендарнай Аркадыі / Мірна жылося [3, с. 240]; але: Ні гярбоў дзяржаўных, / Ні подпісаў дыпламатаў [5, с. 307].

Літару **я** М. Танк пісаў:

– у першым складзе перад націскам у прыназоўніку **без** і часціцы **не** (творы 40-х гг. ХХ ст.), што не адпавядала нават тагачаснай норме: *Першы раз бяз скаргі сляпой пагарэльцаў, / бяз слёз барозны заснулі на полі...* [1, с. 116]; *жыццё бяз славы..., нас выкурыць бяз дыму* [1, с. 210]; *бяз жонкі* [1, с. 229];

– у словах неславянскага паходжання пасля **ы** (**і**): *Джыяконда! Я, можа, адзін з закаханых, / Што прызнаннем не будзе табе дакучаць* [3, с. 76]; *А сягоння мяне лёс закінуў, / Пасля Азіі і Акіяніі, / У краіну гігантаманіі* [3, с. 271]; *папскай ціярай* [5, с. 132].

Варыянтныя напісанні (**е** і **я**) зафіксаваны:

– у другім складзе перад націскам у словах **святаянскі** і **святаёнскі**, **Пярунб**, **чмялянят**: *Па расе святаянскай трайсці* [2, с. 95]; *3 расою святаянскаю, у поўнач* [3, с. 115]; *святаянскім агенчыкам* [4, с. 72]; *Цвіце, абмытая расою святаянскай, / Кветка папараці* [4, с. 258]; *святаянскай расой* [5, с. 18]; *Чуюцца перакаты / Святаянскага грому* [6, с. 274]; *А для ворагаў нашых было тая вестка, / Быццам з яснага неба удар Пяруна* [2, с. 394]; *Чмель залудзу чмялянят аклікаючы* [3, с. 241];

– у паслянаціскным ставовішчы – **саломяны**, **прыпячку**, **расцярэбляных**, **вымяла**, **рэялі**, **выбяжыць**, **рассяяных**, **навйяных** і **завйены**, **сйева**, **літнем**: *ад фабрык к саломяным хатам* [1, с. 76]; *А мы, з прыпячку, слухалі іх* [1, с. 81]; *на расцярэбляных пасеках, на каляінах* [1, с. 83]; *Начыста вымяла сены* [1, с. 112]; *Ды адзінокія рэялі / Ў небе арлы* [2, с. 204]; *Стаю ля ступні, / Спынены надзеяй: / Мо раптам / Выбяжыць з дварышча рэс, / Пазнаўшы / Валацугу-Адyseя* [6, с. 135]; *Зноў запяём мы ад зораў, рассяяных / густа над нівамі ў шэрую восень, / Можа, ад казак, што снамі навеяны* («Тры песні», 1936); *На магільнік / Завеены снегам* [5, с. 94]; *І ён стварыў зорнае сеева* [5, с. 199]; *І летнему сонцу, і мне* [5, с. 322].

Высновы. Перадача на пісьме акання і «якання» ў паэтычных творах Максіма Танка 30-х – 80-х гг. ХХ ст. не заўсёды адпавядала ўстаноўленым арфаграфічным правілам. Варыянтныя напісанні ўзнікалі найперш у тых выпадках, калі сфармуляваныя правілы супярэчылі фанетычным законам беларускай мовы (*большавік* замест нарматыўнага для перыяду 40-х – 60-х гг. ХХ ст. *большэвік*; *камп'ютар*, *Рамэа* замест кадыфікаванага на працягу ХХ ст. *камп'ютэр*, *Рамэо*). Такія адступленні ўплывалі на расхістанне афіцыйна зацверджаных арфаграфічных прадпісанняў і прадвызначылі напрамак удасканалення правапісных нормаў у канцы ХХ і пачатку ХХІ стст.

Іншыя Танкавы графіка-арфаграфічныя і акцэнталагічныя варыянты люструюць спецыфіку дыялектнага маўлення пісьменніка і сведчаць пра індывідуальную ўнутраную інтуіцыю аўтара ў дачыненні да правілаў перадачы на пісьме «якання», літар *е / э* ў сярэдзіне слоў неславянскага паходжання. Дарэчы, і сёння менавіта гэтыя правілы па-ранейшаму з'яўляюцца крыніцай разнабою, бо характарызуюцца неканкрэтнасцю крытэрыяў, а таму пакідаюць магчымасць суб'ектывізму пры нарматыўнай кваліфікацыі такіх варыянтаў.

Літаратура

1. Вячорка, В. Правапіс – лустэрка гісторыі... / В. Вячорка // Спадчына. – 1991. – № 4. – С. 2–10.

2. Комаровский, Е.М. Белорусское правописание (К вопросу о взаимоотношении между фонетическим и морфологическим принципами в белорусском правописании): автореф. ... канд. филол. наук. / БГУ им. В.И. Ленина. – Минск, 1965. – 20 с.

3. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск: Выд-ва Акадэміі навук БССР, 1959. – 160 с.

Крыніцы фактычнага матэрыялу

Танк, М. Збор твораў: у 13 т. / Максім Танк; НАН Беларусі, Ін-т літаратуры імя Я. Купалы. – Мінск: Бел. навука, 2006–2012. – Т. 1: Вершы (1930–1939). 2006. – 374 с.; Т. 2: Вершы (1939–1954). – 2006. – 566 с.; Т. 3: Вершы (1954–1964). – 2007. – 447 с.; Т. 4: Вершы (1964–1972). – 2007. – 384 с.; Т. 5: Вершы (1972–1982). – 2008. – 448 с.; Т. 6: Вершы (1983–1995). – 2008. – 454 с.; Т. 7: Паэмы. – 2008. – 368 с.